

УДК 82-311.1.09

Роман Дзик(Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича)**ЖАНРОВА ІДЕНТИФІКАЦІЯ
РОМАНУ Ф.М. ДОСТОЄВСЬКОГО „ПІДЛІТОК”**

Рецепція роману-сповіді Ф.М. Достоевського „Підліток” здійснюється через виявлення в тексті основних ознак, властивих даній жанровій формі: оповідь від першої особи, специфічна роль читача, усвідомлення героєм хибності власних вчинків і прагнення до виправлення, відродження особистості у фіналі. Пропонується новий погляд на жанрову природу цього тексту.

Ключові слова: Ф.М. Достоевський, „Підліток”, рецепція, жанр, роман-сповідь.

Попри значну роль традиції в історії літератури, такі знакові фігури в ній, як Ф.М. Достоевський, вирізняються передусім новаторським характером творчості. Мистецтво, за твердженням російських формалістів, загалом не знає цілковитих повторень [25, т. 2, с. 144], тобто, як ще радикальніше пояснював цю думку їхній послідовник Ц. Тодоров, „відсутність різниці дорівнює неіснуванню” [23, с. 89]. Очевидно, що подібні теоретичні узагальнення, виведені з художньої практики, з більшою чи меншою мірою усвідомлення завжди враховувалися самими митцями. Так, із міркувань фейлетоніста з „Петербурзьких снів у віршах і прозі” Ф.М. Достоевського (1821 – 1881) видно, наскільки важливо було для автора володіти власним поглядом, власною думкою, щоб сказати власне, „нове слово” [8, т. 6, с. 200; т. 19, с. 68; т. 26, с. 131]. Прагнення сказати „нове слово” може сприйматися як повсякчасне творче кредо російського класика [8, т. 6, с. 200; т. 26, с.]. Немає підстав сумніватися, що він його реалізував сповна.

Щоправда, увагу дослідників привертало насамперед змістовне новаторство автора „Братів Карамазових”. Прискіплива увага науковців до того, „що” говорив письменник, часто відводила вбік від того, „як” він це говорив. На це вказували, приміром, Л. Гроссман [5, с. 5], М. Бахтін, [2, с. 4], Х. Ортега-і-Гасет [19, с. 286]. У такому плані особливий інтерес викликає жанрова система письменника, яка вже на початку ХХ ст. окреслюється як надзвичайно цікаве і проблемне поле для досліджень. Проте на сьогодні відома лише одна праця, яка намагається цілісно дослідити дане питання – „Система жанрів Достоевського” В. Захарова [9] (із сучасних досліджень із певними застереженнями тут можна вказати також на монографію Г. Ребель [21]).

Особливо складними романи російського класика залишаються для генологічного аналізу. Помітна тенденція підходити до його

романної творчості з універсальними дефініціями: „поліфонічний роман” [2], „роман-трагедія” [10], „ідеологічний роман” [26]. Вони досить обґрунтовані, але нівелюють унікальність кожного тексту. На противагу цьому існує безліч жанрових визначень окремих романів письменника.

Найбільш дискусійною виявилася жанрова ідентифікація „Підлітка” (1875). Дана проблема прямо пов’язана з виявленням того, хто в романі є головним героєм: батько чи син? (спробу примирити обидві позиції див.: [11]). Залежно від вирішення цього питання, змінювався підхід й до вирішення питання про жанр. К. Мочульський, схильний однозначно бачити головним героєм Версілова, характеризував даний текст як найбільш перевантажений роман письменника, з якого можна було би викроїти ще сім-вісім закінчених романів [18, с. 462]. Він вбачав у ньому класичну схему роману-трагедії, де додатково виділяється авантюрний план [18, с. 473–475]. Розвиваючи цю думку, В. Кірпотін запропонував ідею рідкісного роману-впізнавання, в якому розчиняється роман-трагедія і пікарескний роман [13, с. 293–294]. В. Захаров говорив про своєрідність жанрової структури цього тексту, що включає анекдоти, трактати, виховні бесіди, розповіді, листи, записки, текст газетного оголошення, замітки зі щоденника [9, с. 169].

Більшість літературознавців усе ж схиляється до трактування даного тексту як роману виховання. Так, для Є. Семенова він є вагомим внеском у розвиток традиції виховного роману [22, с. 36]. Подібні погляди зазнали логічної критики з боку В. Кірпотіна, аргументованої невідповідністю сюжетного часу вимогам жанру [13, с. 291]. Ю. Карякін, заперечуючи поширену тенденцію прилаштовувати „Підлітка” на полицю з назвою „роман виховання”, висунув цікаву концепцію роману самовиховання, самовироблення [12, с. 270–271]. Попри це, попередній підхід все ще залишається досить традиційним і стійким у науковій літературі (див.: [6; 14; 15]).

Навіть побіжний огляд жанрових дефініцій роману демонструє суттєві розбіжності дослідницької рецепції. Якщо певні елементи тексту не „вписуються” в той чи інший жанр, видаються штучними або зайвими, то вочевидь необхідно змінювати постановку питання, переглядати жанрове визначення, яке, власне, і може бути штучним у даному випадку, виявити його автентичність. Тож, з огляду на подібні різночитання жанрової природи вказаного тексту, продуктивним і виправданим видається розглянути „Підлітка” як роман-сповідь.

Жанр сповіді передбачає специфічні відносини тексту з читачем, який опиняється в ролі мимовільного конфідента. Якщо читач ігнорує цю жанрову стратегію, то прочитає текст у будь-якому іншому жанровому ключі (тих самих роману виховання чи самовиховання, авантюрного чи філософського). Це впливає з думки М. Бахтіна про типові для жанру концепції адресата [1, с. 291], що легко піддається оберненому трактуванню: адресат, який не приймає типової, відведеної йому концепції, автоматично змінює жанр у власній рецептивній свідомості.

Зв’язок Достоєвського із жанром сповіді вперше, наскільки нам відомо, виразно підкреслив Л. Гроссман, вписуючи російського

письменника в контекст не тільки класичних (бл. Августин, Ж.-Ж. Руссо), але й популярних у його часи (А. Мюссе, Т. Квінсі) „сповідей” [5]. Наступний, ще більш суттєвий крок у цьому напрямку здійснив М. Бахтін [2]. Не могли оминати проблеми сповіді й усі інші вищезгадані дослідники жанру „Підлітка”. За Є. Семеновим, герой „виховує себе в процесі сповідального самобичування”, а мотив „покаяння” лежить в основі спільності всіх образів й ідей роману [22, с. 56, 113]. Ю. Карякін вважає загальноновизнаним, що Достоевський взагалі немислимий без сповіді, альтернативна думка повністю заперечувала б такі твори, як „Підліток” [12, с. 524]. Ку Бон Іль зазначає, що роман „побудований у формі сповіді” [17, с. 2], а О. Бистрова стверджує, що „за своїм пафосом – це сповідальний монолог „зацікавленої особи” [3, с. 217]. Прикметно, що, розглядаючи даний текст у традиції шахрайського роману, Х.-Ю. Герігк вважає за необхідне вказати на його зв’язок зі сповідальною літературою [4, с. 13]. Загалом, можна простежити тенденцію до уникання однозначних жанрових дефініцій: „Підліток” може бути визначений як роман-випробування, роман-сповідь або як схрещення Bildungsroman’a з філософсько-пізнавальним романом” [20, с. 123]. З іншого боку, варто підкреслити, що органічний синтез православного досвіду та світової літературної традиції сприяє сьогодні впливу автора „Підлітка” на формування сповідального художнього дискурсу (див. напр., постмодерністське пародіювання сповіді в романі французького письменника Ф. Бегбеде „Au secours pardon”, насиченого інтертекстуальними відсиланнями до Достоевського [27]).

Ферментованість навколороманного літературознавчого дискурсу поняттям „сповідь” можна пояснити впливом самого тексту, а також відповідних підготовчих записів, де воно неодноразово зустрічається: „Повна назва роману: ПІДЛІТОК. СПОВІДЬ ВЕЛИКОГО ГРІШНИКА, НАПИСАНА ДЛЯ СЕБЕ” [8, т. 16, с. 48], „у кінці роману (сповіді)” [8, т. 16, с. 48], „сповідь надзвичайно стиснута (вчитися у Пушкіна)” [8, т. 16, с. 47] та ін. Ґрунтовно досліджуючи зв’язок сповіді з творчістю Достоевського, О. Криніцин не міг, звичайно, оминати вказаного варіанта повного заголовка „Підлітка”. Проте він відмовляється аналізувати сповідь як літературний жанр стосовно романів і повістей письменника, принципово розглядаючи лише сповідальний монолог як дискурсивну ситуацію [16, с. 118]. Подібною логікою керується й Е. Демченкова, розглядаючи систему сповідей роману, а не роман-сповідь. Для неї, сповідь – художній прийом [7, с. 71-72]. Тож дослідники залишаються на рівні розгляду системи сповідей усередині роману, не виходячи на рівень романного цілого.

Жанр сповіді, як уже зазначалося, характеризується особливим типом відношень із читачем. Наративна стратегія тексту „Підлітка” рівноправно включає образ читача-конфідента в систему образів роману і спонукає реального читача ототожнювати себе з цим образом, вбудовуватися в текст, займати активну позицію: задовольнити чи проігнорувати сповідь. Образ читача постійно присутній у полі зору оповідача не лише у прямих зверненнях, а й у мовних зворотах, на зразок

„зазначу”, „зазначу наперед”, „я сказав уже”, „зроблю нарешті повне зізнання”, „помічаю, що наставив загадок”, „ось цю обставину я і прошу відзначити” та ін. Аркадію важливо викликати правильне розуміння в читача, хоча він, можливо, сам ще не має цього розуміння, але сподівається отримати, заново до дрібних деталей пройшовши шлях падіння і відродження: „я хоча й почну з дев’ятнадцятого вересня, а все ж вставлю два слова про те, хто я, де був до того, тобто що могло бути в мене в голові хоча б частково того ранку дев’ятнадцятого вересня, *щоби було зрозуміліше читачу, а можливо, і мені самому*” (тут і далі курсиви цитат наші. – Р.Д.) [8, т. 13, с. 6], „я описую всі ці сцени, не шкодуючи себе, щоби все ясно *пригадати і відновити враження*” [8, т. 13, с. 100].

Присутня в оповіді й одна з основних ознак сповіді – настанова на цілковиту правдивість: „читач, напевне, помічає, що *я себе не дуже шкодую* і прекрасно, де треба, атестую: *я хочу навчитися говори правду*” [8, т. 13, с. 131], „*я намагаюся писати всю правду: це жахливо важко*” [8, т. 13, с. 36].

Сповідь передбачає ніби подвійну перспективу бачення. З одного боку, потрібно якомога точніше відобразити те, що вже відбулося, і не просто як готовий факт, а показати як вчинок, дію, процес. З іншого – сам факт сповідання вказує на певний крок у бік виправлення, народження нової людини, яка вже готова до вимовляння своїх, хай не до кінця усвідомлених, гріхів: „*я пишу тепер як давно отверезіла людина і багато в чому майже як сторонній*” [8, т. 13, с. 22], „*між мною теперішнім і мною тодішнім – нескінченна різниця*” [8, т. 13, с. 51]. Мотивація цих звернень до пам’яті про минулі події полягає в тому, щоби в читача не склалося враження, що герой залишається таким і зараз: „мені прикро, що описуючи з таким жаром свої власні пригоди, я тим самим даю привід думати, що я і тепер такий же, яким був тоді” [8, т. 13, с. 281]. В такий спосіб демонструється, що перед нами вже людина, яка остаточно стала на шлях виправлення.

Істинність, іманентно властива сповіді, передбачає також відсутність поблажливого ставлення до себе, загладжування гріхів чи приховування їх справжньої мотивації: „читач, здається, бачить, що *я не шкодую себе і пригадую в цю хвилину всього себе тодішнього, до останньої гидоти*” [8, т. 13, с. 233]. Сповідь неодмінно пов’язана з поняттям „суду”. Адже грішник представляє всі свої вчинки і думки на суд Божий: „я сів писати, щоб *судити себе*” [8, т. 13, с. 363]. Проте тут швидше потрібно читати не „сів писати, щоб судити себе”, а „сів писати, щоб віддати себе суду”. Суддя і підсудний не можуть бути однією особою. На роль судді тут радше претендує читач.

Надзвичайно важливе зізнання героя, що багато хибних кроків робилися ним свідомо: „я хоча був і один, без керівника і порадики, але, клянуся, і *тоді вже сам усвідомлював своє падіння*, а тому не заслуговую на пробачення” [8, т. 13, с. 163], „*я усвідомлював це і тоді*, але тільки відмахувався рукою; тепер же, записуючи, червонію” [8, т. 13, с. 231]. Гріх, здійснений свідомо, є подвійним гріхом. У тексті також присутній характерний для сповіді мотив перемоги над страхом, особливо, перемоги

над підлітковим страхом виявитися смішним, побоюванням сміхової реакції у відповідь на чистосердечні зізнання: „я щойно уявив, що якби у мене був хоча б один читач, то напевне би *розреготався з мене, як із найсмішнішого підлітка*” [8, т. 13, с. 10]. Тому що сміх, в даному випадку, означає цілковите ігнорування сповіді, її фактичне неприйняття.

Підліток від самого початку роману пояснює, для чого він пише: „потрібно бути надто підло закоханим у себе, щоби писати без сорому про самого себе. Тим тільки себе вибачаю, що *не для того пишу, для чого всі інші пишуть*, тобто не для похвал читача. Якщо я раптом і задумав записати слово в слово все, що трапилося зі мною з минулого року, то задумав це *внаслідок внутрішньої потреби*: настільки я вражений усім, що сталося” [8, т. 13, с. 5]. Саме внутрішня потреба є основним рушієм сповіді. Герой не в змозі втримати всередині себе ні суми усвідомлених поганих вчинків, ні нового відчуття переродження.

Згадуючи один із минулих непристойних вчинків, Аркадій не здатний зрозуміти, „як можна було так низько і ганебно тоді впасти і, головне – забути цей випадок, не соромитися його, *не каятися*” [8, т. 13, с. 79]. Каяття, однак, ще не означає виправлення. Сам Підліток наголошує на цьому, порівнюючи себе з князем Серьожою: „він *схильний до розкаяння*, він все життя безперервно кляне себе і кається, але зате *ніколи не виправляється*, хоча це теж, можливо, як я” [8, т. 13, с. 239]. Проте це слова, які відображали колишній стан його думок, тепер же перед нами по-новому мисляча істота.

Результат сповіді Підліток підсумовує словами: „Я писав, надто уявляючи себе таким саме, яким був у кожному з тих хвилин, які описував. Закінчивши записки і дописавши останній рядок, я раптом відчув, що перевиховав себе самого, саме процесом пригадування і записування. Багато від чого відрікаюся, особливо від тону деяких фраз і сторінок, але не викреслю і не поправлю жодного слова” [8, т. 13, с. 447]. Якщо до цього герой поставав перед нами в двох іпостасях – той, хто діє, і той, хто описує, – то тепер виникає ще й третя – особа, що покалася, виправилася і переродилася, готова до нового життя. Наприкінці роману Аркадій Долгорукий проголошує, що для нього почалося „нове життя” [8, т. 13, с. 445], „старе життя відійшло зовсім, а *нове* ледь починається” [8, т. 13, с. 451]. Завершення таїнства покаяння ніяк не гарантує відсутності спокус у майбутньому. Тому Аркадій не знає, що буде з ним далі, але на момент закінчення роману-сповіді він – перероджений.

Важко не погодитися з думкою дослідниці Є. Краснощекової, що „Достоевський, як ніхто інший в російській літературі, „вплітав” найрізноманітніші форми у свої твори, тому наївно шукати в них бездомішковий прояв однієї традиції”, залишається хіба що виділяти в них „домінуючу ідею” [14, с. 140–141]. Якщо більшість дослідників схильна вбачати в „Підлітку” такою ідеєю виховання, то для нас більш автентичним жанровим визначенням видається роман-сповідь: воно відповідає авторським інтенціям, а також самій природі тексту. „Підліткові” властиві усі основні ознаки літературної сповіді. Тут наявні характерний наратив із ретроспективним способом викладу; специфічні

відносини з читачем, який виступає в даному випадку в ролі конфідента; діалогічна напруга викладу; декларована героєм правдивість у висвітленні непривабливих сторін його дорослішання; усвідомлення хибності попередніх вчинків і прагнення до виправлення. Фінал також утверджує відродження особистості, що цілком відповідає християнському розумінню цільового налаштування сповіді (див.: [24, т. 2, с. 357]). Окрім того, рецепція роману, відповідно до означеного жанрового ключа, досить аргументовано спростовує закиди про його „штучність” і „перевантаженість”, дозволяє ревізувати усталені жанрові визначення, зрештою, дає можливість прочитати текст найбільш наближено до його герменевтичного наповнення.

1. *Бахтин М.М.* Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М.М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1975. – 504 с.
2. *Бахтин М.М.* Проблемы поэтики Достоевского / М.М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1972. – 471 с.
3. *Бистрова О.О.* Поетикальна парадигма романної прози Ф. Достоевського в аспекті теоретичних ідей Д. Чижевського / О.О. Бистрова. – Тернопіль-Дрогобич : Швидкодрук, 2010. – 392 с.
4. *Геригк Х.-Ю.* Роман „Подросток” в историко-литературной перспективе / Хорст-Юрген Геригк // Роман Ф.М. Достоевского „Подросток”: возможности прочтения : сб. ст. – Коломна : КГПИ, 2003. – С. 9–16.
5. *Гроссман Л.П.* Поэтика Достоевского / Л.П. Гроссман. – М. : ГАХН, 1925. – 190 с.
6. *Демченкова Э.А.* „Подросток” Ф.М. Достоевского как роман воспитания (жанр и поэтика) : автореф. дис. на соискания науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.01 „Русская литература” / Э.А. Демченкова. – Екатеринбург, 2001.
7. *Демченкова Э.А.* Исповедь как элемент романа воспитания (на материале „Подростка” Ф.М. Достоевского) / Э.А. Демченкова // Наука, культура, образование. – Горноалтайск : Горно-Алтайский гос. ун-т, 2000. – № 6/7. – С. 71–72.
8. *Достоевский Ф.М.* Полн. собр. соч. : в 30 т. / Ф.М. Достоевский. – Л. : Наука, 1972–1990.
9. *Захаров В.Н.* Система жанров Достоевского. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. – 209 с.
10. *Иванов Вяч.И.* Лик и личины России: Эстетика и литературная теория : [сб. статей; стихи] / Вячеслав Иванов ; [сост., предисл., примеч. С.С. Аверинцева]. – М. : Искусство, 1995. – С. 266–303.
11. *Итокава К.* Преодоление самоочевидности в романе „Подросток” / Коити Итокава // Федор Достоевский : Преодоление самоочевидности. – М. : МАКС Пресс, 2000. – С. 35–45.
12. *Карякин Ю.Ф.* Достоевский и канун XXI века / Ю.Ф. Карякин. – М. : Сов. писатель, 1989. – 656 с.
13. *Кирпотин В.Я.* Мир Достоевского / В.Я. Кирпотин. – М. : Сов. писатель, 1983. – 472 с.
14. *Краснощекова Е.А.* „Память жанра” в романе „Подросток” / Елена Краснощекова // Роман Ф.М. Достоевского „Подросток”: возможности прочтения : сб. ст. – Коломна : КГПИ, 2003. – С. 137–158.

15. Краснощекова Е.А. Роман воспитания – Bildungsroman – на русской почве : Карамзин, Пушкин, Гончаров, Толстой, Достоевский / Елена Краснощекова. – СПб. : Изд-во „Пушкинского фонда”, 2008. – 480 с.
16. Криницын А.Б. Исповедь подпольного человека. К антропологии Ф.М. Достоевского / А.Б. Криницын. – М. : МАКС Пресс, 2001. – 372 с.
17. Ку Бон Иль. Роман Ф.М. Достоевского „Подросток”: нравственная позиция главного героя : автореф. дис. на соискания науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.01 „Русская литература” / Ку Бон Иль. – М, 2007.
18. Мочульский К.В. Гоголь. Соловьев. Достоевский / К.В. Мочульский. – М. : Республика, 1995. – 607 с.
19. Ортега-і-Гасет Х. Думки про роман / Хосе Ортега-і-Гасет // Вибрані твори. – К. : Основи, 1994. – С. 273–305.
20. Перлина Н. Переосмысливая юность / Нина Перлина // Роман Ф.М. Достоевского „Подросток”: возможности прочтения : сб. ст. – Коломна : КГПИ, 2003. – С. 122–136.
21. Ребель Г.М. Герои и жанровые формы романов Тургенева и Достоевского. (Типологические явления русской литературы XIX века) / Г.М. Ребель. – Пермь : ПГПУ, 2007. – 398 с.
22. Семенов Е.И. Роман Достоевского „Подросток” / Е.И. Семенов. – Л. : Наука, 1979. – 168 с.
23. Тодоров Ц. Поняття літератури та інші есе / Цветан Тодоров. – К. : Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – 162 с.
24. Христианство : энциклопедический словарь : в 3 т. / Ред. кол.: С.С. Аверинцев (гл. ред.) и др. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1993–1995.
25. Шкловский В. Избранное : в 2 т. / В. Шкловский – М. : Худож. лит., 1983.
26. Энгельгардт Б.М. Идеологический роман Достоевского / Б.М. Энгельгардт // Избранные труды. – СПб. : Изд-во СПб ун-та, 1995. – С. 270–308.
27. Beigbeder F. Au secours pardon : roman / Frédéric Beigbeder. – P. : Grasset, 2007. – 318 p.

Аннотация

Рецепция романа-исповеди Ф.М. Достоевского „Подросток” осуществляется через выявление в тексте основных признаков, присущих данному жанру: рассказ от первого лица, специфическая роль читателя, осознание героем ошибочности своих поступков и стремление к исправлению, возрождение личности в финале. Предлагается новый взгляд на жанровую природу этого текста.

Ключевые слова: Ф.М. Достоевский, „Подросток”, рецепция, жанр, роман-исповедь.

Summary

The reception of the novel-confession „The Adolescent” by F. Dostoyevsky is realized through defining in the text the main features that are inherent in this genre: narration from the first person, specific role of the reader, realization by the main hero the fallibility of his actions and his desire for correction, revival of personality in the end. The new view on the genre nature of the novel is proposed.

Key words: F. Dostoyevsky, „The Adolescent”, genre, novel-confession, reception.

Стаття надійшла до редколегії 7.10.2010 р.